

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗРОБКИ СИСТЕМИ ФОРМУВАННЯ ПІЗНАВАЛЬНО-ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

У статті розкрито основні поняття системного підходу, показано їх застосування у процесі розробки системи формування пізнавально-інтелектуальної компетентності майбутніх учителів початкових класів.

На сучасному етапі розвитку суспільства суттєво змінюються вимоги до професійної підготовки фахівців. При цьому зміст професійної освіти має відповідати системно-рольовій соціалізації людини, а отже, включати не лише компоненти, що спрямовані на адаптацію особистості до певної професії, а й допомагати індивідуалізації людини в професії і на життєвому шляху в цілому. Педагогічна наука розв'язує проблеми, які вимагають комплексних зусиль педагогів, філософів, психологів, кібернетиків. Це стало однією з причин застосування у педагогіці системного підходу. В той же час не менше, ніж у процесі здійснення наукового аналізу, вміння використовувати принципи системного підходу потрібні й педагогу-практику, людині, яка живе у багатовимірному світі, взаємодіє з багатьма системами, вступає в системні стосунки з різними педагогічними об'єктами. Тому в процесі професійної підготовки вчителя повинні формуватися компетентності як системи, які, у свою чергу, є компонентами особистості в цілому. Для реалізації такого завдання необхідно розробляти відповідні системи організації навчально-виховного процесу у вищій школі.

Системні дослідження у педагогіці ґрунтуються на теорії систем та її застосуванні, вагомий внесок у розвиток якої зробили В. Афанасьєв, Л. Берталанді, І. Блауберг, В. Садовський, Б. Юдін. У педагогічних дослідженнях знаходять відображення ідеї системності в гуманітарних науках (П. Гуревич, М. Каган та ін.), результати системних досліджень у психології (В. Крилов, Б. Ломов, В. Міхєєв, В. Татенко, В. Шадриков та ін.). Доцільність системного підходу до вивчення педагогічного процесу базується на таких його особливостях, які є характеристиками системи: цілісність, цілеспрямованість, взаємодія окремих частин тощо. Питання застосування системного підходу в педагогічних дослідженнях розробляються у дослідженнях В. Кушніра, І. Малафійк, Г. Назаренкова, А. Прокопенко, Л. Хомич та ін. Мета статті у контексті нашого дослідження системи формування пізнавально-інтелектуальної компетентності майбутніх учителів початкових класів полягає у визначенні основних понять системного підходу, які ми використовуємо при розробці цієї педагогічної системи.

Аналізуючи визначення поняття "система", відзначаємо, що воно вбирає в себе такі поняття, як "сукупність", "зв'язок", "компонент". У тлумачному словнику української мови сукупність визначається як "неподільна єдність чого-небудь; загальна кількість, сума чогось" [1: 1214]. Оскільки система є єдністю, то існує чинник, що об'єднує всі її частини, тобто частини, певним чином зв'язані одна з одною, причому так, що утворюють єдине ціле. У цьому разі говорять про системоутворюючий чинник, який взаємодіє з кожним компонентом системи, а також передбачає взаємодію між компонентами системи.

Для характеристики системи ми будемо використовувати термін "компонент", який розуміємо як таку частину системи, яка, взаємодіючи з іншими частинами, призводить до виникнення системної властивості [2]. Отже, систему можна визначити як сукупність взаємодіючих компонентів. Проте системна властивість залежить не лише від того, з яких компонентів складається система, але й від того, як ці компоненти пов'язані, в якому порядку вони розміщені, як структуровані. Отже, структура – це особливий спосіб зв'язку і взаємодії компонентів системи в ціле.

Кожна система створюється для виконання певної функції. Багатофункціональність пізнавально-інтелектуальної компетентності, яка є об'єктом нашого дослідження, визначається тим, що вона реалізується у процесі вирішення низки завдань: аналітико-рефлексивних; конструктивних; діяльнісних; корекційних.

Залежно від масштабу завдань, які розв'язує система, визначається її ієрархія. У контексті дослідження системи формування пізнавально-інтелектуальної компетентності майбутніх учителів початкових класів можна вибудувати таку ієрархію: система професійної підготовки майбутнього вчителя початкових класів, система формування професійної компетентності вчителя початкових класів, система формування пізнавально-інтелектуальної компетентності, пізнавально-інтелектуальна компетентність як система, система форм, методів і засобів формування пізнавально-інтелектуальної компетентності. Рівень ієрархії системи визначає зв'язки координації і зв'язки субординації. Зв'язки координації – це зв'язки системи з іншими системами такого ж рівня ієрархії; у нашому випадку – із системами формування інших компетентностей майбутнього вчителя (соціокультурної, етичної, комунікативної, інформаційної тощо). Зв'язки субординації – це зовнішні зв'язки; у нашому дослідженні – це зв'язки із системою професійної підготовки майбутнього вчителя початкових класів.

Загальною властивістю систем є цілісність, яка дає їй можливість функціонувати у ролі окремого якісно визначеного явища і передбачає розгляд об'єкта з двох боків: у співвіднесенні із середовищем, зовнішнім оточенням і шляхом внутрішнього поділу самої системи з виділенням її компонентів, властивостей, функцій та їх місця у межах цілого. Важливою властивістю системи є здатність зберігати стан у процесі постійного руху, зміни і розвитку. Досягнувши певної стабілізації, цілісність системи починає детермінувати подальший її розвиток.

У цілому при визначенні будь-якої системи варто дотримуватися такої послідовності: визначення функції системи; визначення системоутворюючого чинника; встановлення компонентів системи; встановлення рівня

ієрархії (зв'язків координації і зв'язків субординації); розробка структури системи і приведення у взаємодію компонентів системи (встановлення зв'язків між ними).

Процес формування пізнавально-інтелектуальної компетентності майбутніх учителів початкових класів є дидактичною системою як штучно створений об'єкт, за допомогою якого забезпечується управління процесом засвоєння системи теоретичних знань про пізнання, інтелект, мислення особистості, і на цій основі відбувається розвиток пізнавальних сил, культури розумової праці, формується потреба у самостійній та самоосвітній пізнавальній діяльності, розвивається здатність до пошукової, евристичної діяльності. Дидактична система належить до педагогічних систем. Дослідники під педагогічною системою розуміють "множину взаємопов'язаних структурних і функціональних компонентів, за допомогою яких досягаються цілі навчання й виховання підростаючого покоління і дорослих" [3: 10]. Проте у педагогічних дослідженнях спостерігаються розбіжності у визначенні компонентів педагогічної системи. Наприклад, В.С. Безрукова [4] виділяє такі компоненти педагогічної системи: колективи педагогів і учнів, цілі, педагогічні принципи, зміст навчання і виховання, методи й організаційні форми спільної діяльності. На думку О.П. Ковальова [5], компонентами педагогічної системи є сукупність людей, які беруть участь у процесі учіння; предмет учіння (суспільна культура); множина семіотичних структур, за допомогою яких здійснюється кодування й накопичення інформації; сукупність людей, які перетворюють наукові знання у доступні для учнів; компоненти управління, до яких віднесені: а) сукупність "фільтрів" (програми, підручники, посібники тощо); б) способи досягнення цілей – засоби, форми, методи педагогічного впливу; в) педагогі, які виконують ряд специфічних функцій.

Педагогічна система функціонує, якщо визначена її мета. При цьому мета, яка реалізується у педагогічних системах, створює ієрархію: загальна мета функціонування педагогічної системи; мета функціонування педагогічної системи на різних її рівнях існування; мета педагогічного процесу, який здійснюється в його елементарних формах. Ми досліджуємо систему формування пізнавально-інтелектуальної компетентності вчителя початкових класів. Тому мета цієї системи полягає в тому, щоб розвивати у студентів, майбутніх учителів готовність до здійснення пошукової, евристичної діяльності, самостійного здобування нових знань, прийняття рішень, що забезпечить основу для їхньої подальшої творчої педагогічної професійної діяльності. Мета, як образ того результату, що очікується, є системоутворюючим чинником будь-якої педагогічної системи.

Мета оволодіння пізнавально-інтелектуальною компетентністю разом з її змістом, методами навчання, засобами та організаційними формами навчання є компонентами системи формування пізнавально-інтелектуальної компетентності майбутніх учителів. Між компонентами досліджуваної системи існують внутрішні зв'язки. У понятті "зв'язок" втілено той факт, що зміна якої-небудь властивості обов'язково призводить до зміни іншої властивості; зв'язок означає вплив одного явища на інші та залежність цього явища, його розвитку від інших. Виходячи із змісту пізнавально-інтелектуальної компетентності (сукупність теоретичних знань, практичних умінь, навичок, ставлень, досвіду, особистісних якостей учителя, що дозволяють здійснювати пошукову, евристичну діяльність, самостійно здобувати нові знання, аналізувати діяльність учасників навчально-виховного процесу, приймати рішення), визначаються й організаційні форми навчання, коли віддається перевага поєднанню групових форм навчання з індивідуальними перед фронтальними формами організації навчання.

І.В. Малафійк, аналізуючи процес навчання як систему, відзначає, що пізнавальна взаємодія є суб'єкт-об'єктною взаємодією, у якій учасники взаємодії мають різну природу: "Суб'єкт взаємодії ініціює взаємодію. Ініціювання взаємодії суб'єктом пізнання виявляється у формі його активності. Його активність виявляється в тому, що суб'єкт діє на об'єкт, виділяючи в ньому той бік, ту сторону, яка в цей час цікавить суб'єкта... Інструменти впливу суб'єкта на об'єкт – це запитання, проблема, задача. А вміння і навички, які він використовує, діючи на об'єкт, а також способи дій – це способи досягнення цілей діяльності. Одержання відповіді, проміжні результати застосування інструментів впливу – це зворотна дія, вплив об'єкта на суб'єкт" [6: 107]. Отже, до компонентів педагогічної системи необхідно додати ще й тих, хто навчається, й тих, хто навчає. Розглядаючи процес формування пізнавально-інтелектуальної компетентності майбутніх учителів початкових класів як систему, ми визначаємо, що основою її утворення є ініціювання взаємодії викладача і студента у напрямку розвитку теоретичних знань, практичних умінь, навичок, ставлень, досвіду, особистісних якостей студента, що дозволяють здійснювати пошукову, евристичну діяльність, самостійно здобувати нові знання, аналізувати діяльність учасників навчально-виховного процесу, приймати рішення, які є основою для самостійної та самоосвітньої пізнавальної діяльності вчителя. У взаємодії викладача і студента між собою та з іншими компонентами системи проявляється єдність частин системи заради досягнення інтегративної якості цілісної системи. Тому однією з умов ефективної дії системи формування пізнавально-інтелектуальної компетентності студента є усвідомлення викладачем потреби в організації спеціальної роботи, в основі якої є постановка проблеми, задачі, спрямованої на розвиток цієї компетентності. Слід відзначити, що частина викладачів вважає, що студенти мають достатньо розвинуті вміння вчитися, що це завдання вже розв'язане ще у середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладах, тому у вищій школі потрібно приділяти увагу лише формуванню суто професійних компонентів. Якщо мова йде про учнів, то на початку взаємодії суб'єкт не знає очікуваного результату. Коли ж ми говоримо про студента, майбутнього вчителя, то із самого початку професійної підготовки необхідно чітко визначити для студентів очікуваний результат, що може бути поданий у вигляді задачі, яку потрібно навчитися розв'язувати. Розв'язуванню цієї задачі повинен бути присвячений весь процес професійної підготовки: від першого до останнього курсу у ході вивчення всіх навчальних дисциплін та проходження педагогічних практик.

Для досягнення поставленої мети викладач, як суб'єкт педагогічної взаємодії, має володіти певною орієнтовальною схемою формування конкретної компетентності. Якщо стоїть мета формувати пізнавально-інтелектуальну компетентність, то студенту має бути пред'явлена система знань про сутність цієї

компетентності, окремі її компоненти, перелік практичних умінь, навичок, ставлень, особистісних якостей, що дозволяють здійснювати пошукову, евристичну діяльність, самостійно здобувати нові знання, аналізувати діяльність учасників навчально-виховного процесу, приймати рішення. Крім цього студенти повинні оволодіти способами досягнення поставленої мети: знати і володіти методами розвитку та саморозвитку умінь пізнавальної діяльності.

Оскільки, з одного боку, метою системи формування пізнавально-інтелектуальної компетентності вчителя є формування готовності до пошукової, евристичної діяльності, а з іншого боку, особистість формується і виявляється в діяльності, то однією з педагогічних умов реалізації системи формування пізнавально-інтелектуальної компетентності майбутніх учителів у процесі професійної підготовки є включення студентів у діяльність.

Як відомо, психологічну основу діяльності складає активний і свідомо регульований процес взаємодії людини зі світом. У будь-якій діяльності людина має усвідомлювати мету своїх дій, уявляти кінцевий результат, сприймати й оцінювати умови, в яких вона діє, обдумувати послідовність операцій, прикладати зусилля. Діяльність породжується потребами і спрямована на пізнання та перетворення зовнішнього світу і самої людини. Тому організовуючи діяльність студентів із формування пізнавально-інтелектуальної компетентності, викладач у першу чергу повинен викликати у студентів потребу в розвитку відповідних якостей, показавши недостатність лише репродуктивної діяльності для майбутніх учителів. Ця діяльність буде ефективною, коли відбуватиметься свідоме перетворення студентами змісту компетентності, про який вони дізнаються у процесі як репродуктивної, так і творчої діяльності, і форми її організації в ціле, коли буде вибрана стратегія перетворення змісту компетентності в особистісне надбання. Це відбувається завдяки переструктуруванню, перетворенню наявних знань, умінь, їх розширенню і поглибленню новими знаннями і вміннями, здобутими при взаємодії з об'єктом, зі змістом пізнавально-інтелектуальної компетентності.

Організація такої діяльності, як з боку викладача, так і студента, має здійснюватися на основі управління, кожен цикл якого, як відомо, містить такі етапи: визначення цілей діяльності; розробка способів діяльності, що спрямовані на досягнення цих цілей; реалізація вибраних способів діяльності; одержання інформації про ступінь досягнення цих цілей і порівняння із запланованими; конструювання і реалізація коригувального впливу на основі розходження між запланованим і реальним ступенем досягнення цілей діяльності.

Наше дослідження також ґрунтується на ідеях особистісно-орієнтованої освіти. Це, зокрема, спрямованість на формування у студентів бачення в педагогічній діяльності можливості для розвитку власних здібностей, творчого потенціалу, особистісних властивостей та якостей, які дають змогу ефективно брати участь у педагогічному процесі. Провідною ідеєю використання особистісно-орієнтованої освіти є розуміння визначальної ролі студента у формуванні знань, переконань, ставлень до своєї майбутньої професійної діяльності, постійного інтелектуального самовдосконалення, ролі розвиненої власної пізнавальної сфери у досягненні реалізації завдань створення оптимальних умов у навчально-виховному процесі початкової школи для розвитку молодших школярів. Таким чином організований навчально-виховний процес реалізує ідеї гуманізації професійної освіти, коли будь-яка навчальна дисципліна розглядається як засіб, за допомогою якого поряд з професійними знаннями, вміннями і навичками формуються ще й продуктивні здатності, необхідні вчителю як творчій особистості. Тому студент розглядається не лише як об'єкт педагогічних впливів викладача, а й як активно діючий суб'єкт навчального процесу. З цією метою доцільно включати у навчальні плани спеціальні курси, в яких професійні проблеми розглядаються із загальнолюдських і системно пов'язаних позицій.

Пізнавально-інтелектуальна компетентність учителів початкових класів на етапі навчання в педагогічному університеті формується ефективніше, якщо реалізується єдність теоретичної та практичної підготовки, цілеспрямовано формується емоційно-позитивне ставлення студентів до постійного самовдосконалення пізнавально-інтелектуальної сфери, розуміння результативності своєї майбутньої діяльності від рівня сформованості пізнавально-інтелектуальної компетентності; цілеспрямовано формуються професійно значущі якості особистості, що визначають рівень сформованості цієї компетентності. Ефективність формування пізнавально-інтелектуальної компетентності підвищується за таких умов: формування її в єдності компонентів (ціле-мотиваційного, змістового, операційного та інтеграційного); включення у процесі вивчення дисциплін навчально-пізнавальних завдань, що адекватно відповідають взаємодії функцій, які повинні реалізуватися студентами у майбутній професійній діяльності (при цьому ті самі завдання можуть виконувати різні функції у навчальному процесі); побудова вивчення навчального матеріалу на принципах поєднання лінійності та концентричності з реалізацією ідеї випередження; створення та реалізація сценарію навчального заняття як моделі наступної педагогічної діяльності вчителя початкових класів, у якому знаходять висвітлення особливості творчої особистості викладача та студентів; реалізація діалогічного способу діяльності, що відбиває суб'єкт-суб'єктні відносини викладача й студентів і в той же час спрямовує студентів на діалогізацію майбутньої професійної діяльності.

Отже, спираючись на основні положення сучасної філософії освіти про необхідність розвитку у процесі професійної освіти особистості, здатної до саморозвитку і самореалізації у життєдіяльності, ми обрали провідним підходом розробки системи формування пізнавально-інтелектуальної компетентності майбутніх учителів початкових класів особистісно-діяльнісний підхід, основу якого становить твердження: різнобічно розвинута особистість формується у різноманітних видах діяльності. Відповідно до цього підходу: а) у центрі освітнього процесу має знаходитися студент, формування його особистості засобами конкретних навчальних предметів; б) навчальний процес має будуватися як процес організації та управління діяльністю студентів у співробітництві з викладачами, спрямованої на їх всебічний розвиток. У контексті системного підходу пізнавально-інтелектуальна компетентність, як і інші компетентності майбутніх учителів, розглядаються як компоненти цілісної системи особистісних властивостей людини, де системоутворюючим елементом є мета.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2001. – 1440 с.
2. Анохин П.К. Философские аспекты теории функциональной системы. – М.: Наука, 1978. – 400 с.
3. Методы системных педагогических исследований. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1980. – 172 с.
4. Безрукова В.С. Педагогика. – Екатеринбург, 1994. – 338 с.
5. Ковалев А.П. Педагогические системы: оценка текущего состояния и управление. – Харьков, 1990. – 154 с.
6. Малафіїк І.В. Системний підхід у теорії і практиці навчання. – Рівне: РВВ РДГУ, 2004. – 440 с.

Матеріал надійшов до редакції 10.11.2005 р.

Завина В.И. Теоретические основы разработки системы формирования познавательной-интеллектуальной компетентности будущих учителей начальных классов.

В статье раскрываются сущность основных понятий системного подхода, особенности их применение в процессе разработки системы формирования познавательной-интеллектуальной компетентности будущих учителей начальных классов.

Zavina V.I. The Theoretical Bases of Developing up the Intellectual Competence Forming System of Future Primary Schools Teachers.

The author describes the essence of main notions of system approach, shows its application in the process of developing up cognitive-intellectual competence forming system of future primary schools teachers.